

1. Što je jezik?

Gordana Hržica, Maja Peretić

U: Kuvač Kraljević, J. (ur.) (2015). Vodič za prepoznavanje i obrazovanje djece s jezičnim teškoćama.

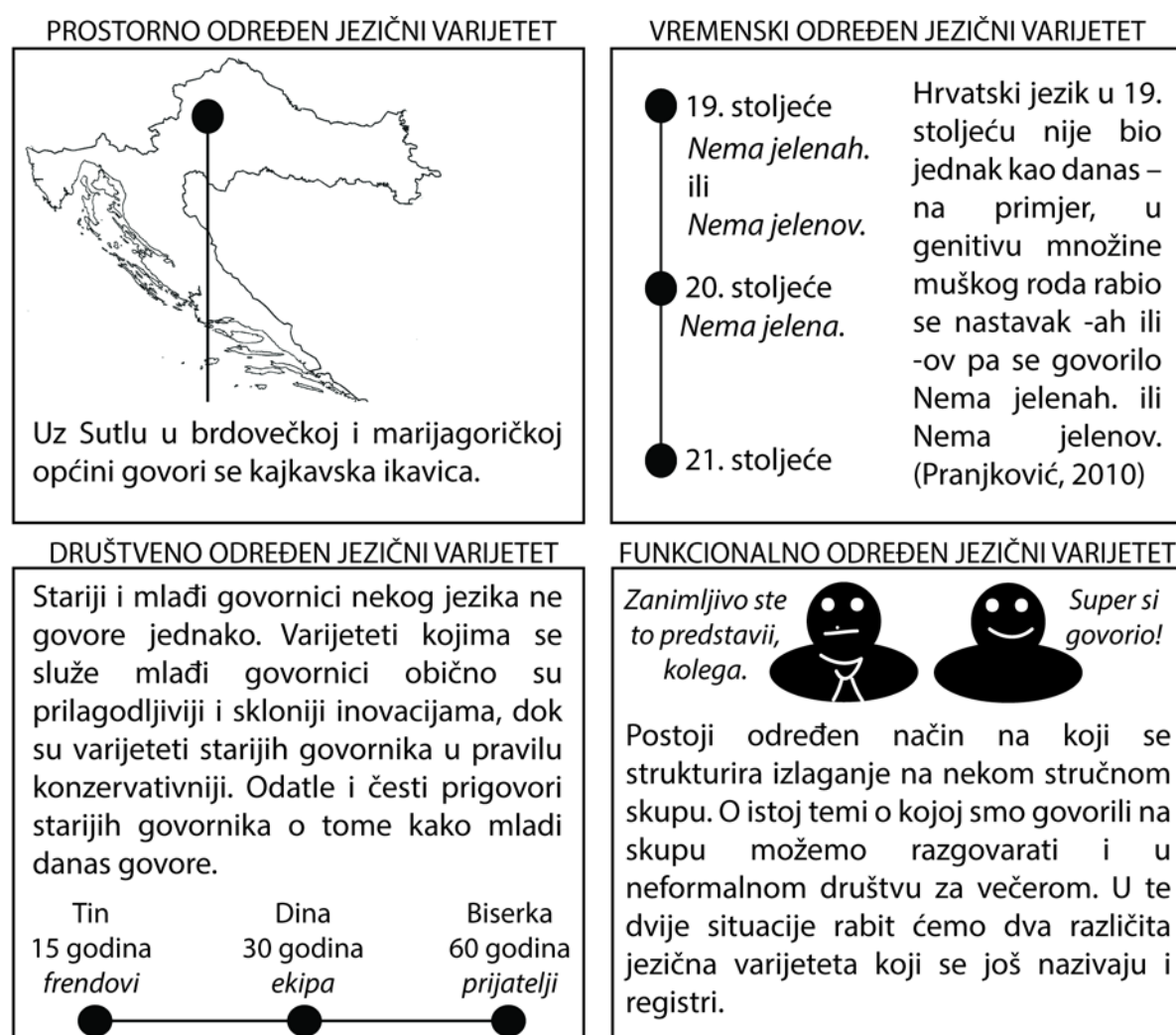
Velik broj ljudi na svijetu, govornika nekog od jezika, nikad se nije zapitala što je to jezik. Zašto i bi. Znanje je jezika automatizirano: ljudi mogu razgovarati, slušati druge, pratiti upute i misliti rabeći jezik, bez razmišljanja o tome. Osim što se jezikom služimo u komunikaciji, njime oblikujemo svoje misli i znanja i prenosimo ih. Znanje koje usvajamo stječemo preko govorenog ili pisanog jezika. Čak i motorička znanja (primjerice, kod učimo pokret u određenom sportu) popraćena su objašnjenjima. Sukladno tome, niz se znanstvenika pitao bismo li uopće mogli nešto naučiti, a da to nije kodirano jezikom (pregled: Harris, 2003) i koliko jezik utječe na naše viđenje svijeta. Takav se pristup naziva jezična relativnost ili Saphir-Whorfova hipoteza ili Whorfova hipoteza (pregled: Field, 2004).

Jezik je sustav koji se sastoji od niza simbola s određenim značenjem i niza pravila kojima te simbole povezujemo. Ovo se određenje najlakše može zamisliti na razini riječi. Riječ predstavlja određeni koncept. Tako riječ stol ne znači samo stol za kojim trenutačno sjedim, već predstavlja čitav niz stolova: kuhinjski stol, stol s okruglom pločom u kafiću, stol za računalo, stol s postoljem i još čitav niz predmeta koji se po određenim svojstvima uklapaju u naš koncept stola. Koncept označavamo jezičnim simbolom. U hrvatskome je to 'stol', u njemačkome 'der Tisch', a u japanskom テーブル. Riječi se spajaju u veće cjeline prateći zadana pravila. Ako želimo opisati od čega je stol izrađen, na hrvatskom ćemo reći 'drveni stol'. Te će dvije riječi biti poredane tako da je na prvom mjestu pridjev, a na drugom imenica koju opisuje. Pridjev će se s imenicom podudarati u rodu, broju i padežu. Za razliku od hrvatskog, u njemačkom će jeziku isto značenje biti izraženo rječju 'Holztisch'. Ona se tvori kombinacijom dvaju imenica. Ispred imenice 'Tisch' (stol) nalazi se imenica 'Holz' (drvo).

Kada bismo svaki od predmeta koji spadaju u naš koncept stola označavali različitom riječi, ne samo da bi nam trebalo previše riječi, već bismo mogli komunicirati samo s ljudima koji poznaju predmete u našem osobnom svijetu. Jezik nam omogućuje da uporabom simbola obuhvatimo čitav niz predmeta iz naše okoline ili predmeta koji se ne nalaze oko nas, ali se svojim svojstvima uklapaju u neki koncept. Zbog toga, na primjer, možemo imenovati stol koji nikada ranije nismo vidjeli. Tako ograničenim sustavom simbola možemo opisati beskrajnu raznolikost svijeta koji nas okružuje te ga na taj način upoznavati i o njemu komunicirati.

1.1. Jezični varijeteti (idiomi)

Jezični je sustav složen i bogat i možemo reći da ga ni jedan govornik ne poznaje u potpunosti. Svatko od nas služi se samo jednim dijelom tog sustava, a zbroj svih jezičnih znanja svakog govornika određenog jezika čini taj jezik. Na primjer, inženjer strojarstva poznavat će stručnu terminologiju u svom području, ali neće poznavati terminologiju medicinskih znanosti. Samo dio govornika određenog jezika poznavat će neki dijalekt tog jezika. Neki će govornici ovladati specijaliziranim načinima pisanja te se služiti znanstvenim stilom (pišući znanstveni članak) ili administrativnim stilom (sastavljajući ugovor ili pišući dopis). Posebni uporabni podsustavi unutar jednog jezika kojima se služi određena skupina govornika nazivaju se jezični varijeteti (Mićanović, 2006.). Jezični varijeteti mogu biti prostorno, društveno i funkcionalno određeni. Jezični se varijeteti još nazivaju i idiomi.

Slika 1. Primjeri jezičnih varijeteta

Jezik čini cjelokupnost svih njegovih varijeteta te je jasno da tolikim bogatstvom ne može ovladati jedna osoba. Jezik je zbroj jezičnih znanja i iskustava cjelokupne jezične zajednice i o toj zajednici ovisi. Svaki pojedinac zahvaća u dio jezičnog sustava, neki u veći, neki u manji.

1.2. Jezik i govor

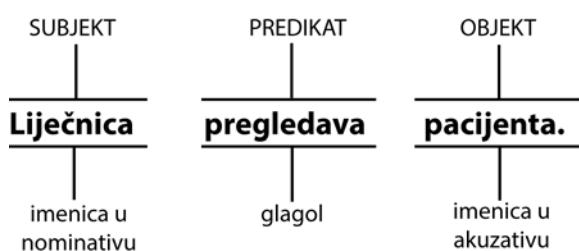
Jezik je sustav simbola i pravila kojima se ti simboli povezuju u veće cjeline. Govor je sredstvo kojim se jezične cjeline prenose, proizvodnja zvukova koji prenose jezične simbole. No, jezični simboli mogu biti preneseni i na druge načine. U znakovnim jezicima kojima se služe gluhe i nagluhe osobe jezični se simboli prenose pokretom te mimikom lica. U tom je smislu jezik odvojiv od govora kao njegove realizacije i ta je dva pojma potrebno razlikovati, posebno kada je riječ o dječjem razvoju. Razvoj jezika drugačiji je proces od razvoja govora, a problemi koji se javljaju pri razvoju jezika ostavljaju različite posljedice od problema razvoja govora (više o poteškoćama u jezičnom i govornom razvoju u poglavlju 5).

1.3. Jezične razine i jezikoslovne discipline

Simboli i pravila pomoću kojih se oni povezuju ne samo da se razlikuju od jezika do jezika, nego ih je i znatno više nego što se čini na prvi pogled. Ne povezuju se pravilima samo riječi, već i cjeline manje od riječi i veće od riječi. Ove razine povezivanja simbola ono su što jezik čini tako moćnim i vrijednim sredstvom: bezbrojne mogućnosti povezivanja znače da jezik uvijek može biti prilagođen novim potrebama, možemo izreći složena iskustva i spoznaje, možemo stvoriti nove riječi, nove načine pisanja i izražavanja. Možemo izricati rečenice koje nikada prije nismo čuli ili izgovorili. Razine jezičnih simbola i pravila kojima se povezuju nazivaju se jezične sastavnice, a opisuju ih istoimene jezikoslovne (lingvističke) discipline. Te su jezikoslovne discipline fonologija, morfologija, sintaksa, a njima se često pridružuju i semantika i pragmatika. Sintaksa, morfologija i fonologija smatraju se temeljnim jezičnim disciplinama jer opisuju načine povezivanja jezičnih simbola.

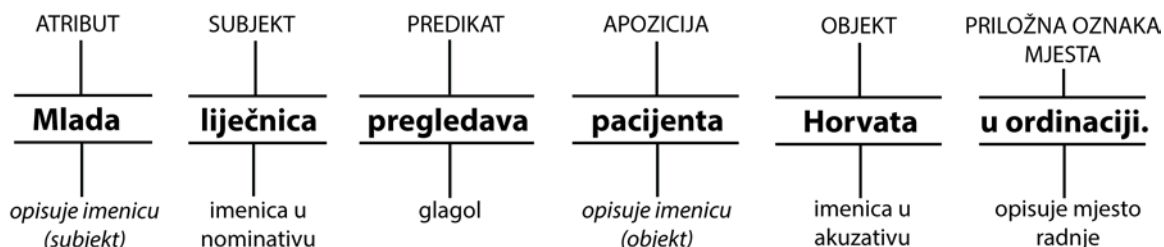
1.3.1. Sintaksa

Sintaksa opisuje na koji se način riječi povezuju u veće cjeline te kako se te veće cjeline dalje povezuju. Tradicionalni pristupi sintaksi najčešće se zaustavljaju na razini rečenice, ali noviji opisi se često bave i načinom na koji se rečenice povezuju u složenije cjeline (primjerice, Silić i Pranjković, 2005). Da bi se mogle opisati rečenične strukture, sintaksa opisuje i riječi, točnije, njihovu ulogu u rečenici. Temelj je svake rečenice predikat koji je obično glagol. Glavni su dijelovi rečeničnog ustrojstva još i subjekt i objekt. Ti su dijelovi označeni određenim gramatičkim kategorijama. Tako će subjekt rečenice biti označen kao nominativ, a izravan objekt u pravilu kao akuzativ.

Slika 2. Ustroj jednostavne neproširene rečenice

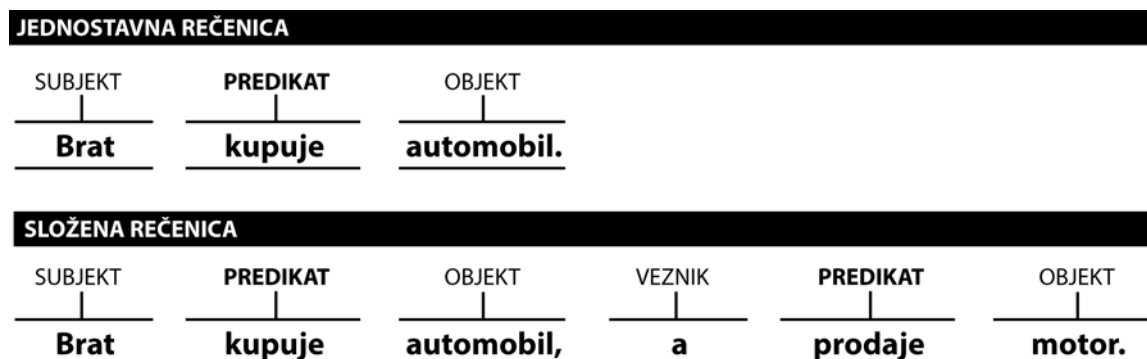
Dodatni dijelovi rečenice su atribut, apozicija i priložne oznake. Atribut pobliže opisuje imenicu, kao i apozicija. Atribut je obično pridjevski, a apozicija je imenica koja se slaže s drugom imenicom u rodu, broju i padežu. Priložne oznake označavaju okolnosti određene rečenice i mogu biti različitih vrsta (priložna oznaka vremena, mjesta, načina, sredstva...).

Slika 3. Ustroj jednostavne proširene rečenice

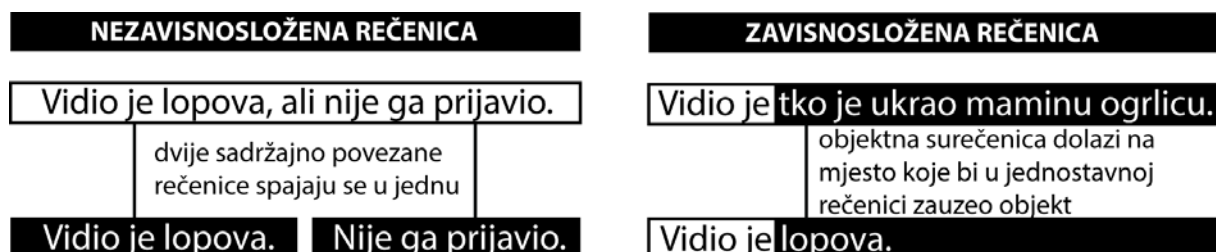
Sintaksa sintagme opisuje na koji se način riječi. Postoje tri osnove veze: slaganje, upravljanje i pridruživanje (Silić i pranjeković, 2005). U slaganju se dvije riječi koje se povezuju (pridjev i imenica te imenica i imenica) podudaraju u rodu, broju i padežu. U sintagmi *novi automobil* obje su riječi u muškom rodu i u nominativu jednine. Ako se ta sintagma uklopi u rečenicu *Govorio je o svom novom automobilu.*, obje će riječi biti u lokativu jednine. U upravljanju prva riječ sintagme određuje gramatičke osobine druge riječi. Na primjer, nakon priloga *puno* i *malo* uvijek slijedi genitiv (*puno djevojaka*, *puno šećera*, *puno vina*). Nakon brojeva 2, 3 i 4 i brojeva koji završavaju s njima uvijek slijedi poseban oblik koji je jednak genitivu jednine, a nakon ostalih brojeva dolazi genitiv množine (2 patuljka, 6 patuljaka; 4 čovjeka, 126 ljudi). U pridruživanju zavisna riječ nema oblike te se jednostavno po funkciji pridružuje glavnoj riječi. Na primjer, takve su veze glagola i priloga kao što su *govoriti glasno* ili *voziti brzo*.

Sintaksa rečenice opisuje kakve sve vrste rečenica postoje i na koji se način povezuju dijelovi rečenice. Jednostavne se rečenice sastoje od jednog predikata (*Brat kupuje automobil.*), a složene rečenice od dvaju ili više predikata (*Brat kupuje automobil, ali neće prodati stari.*).

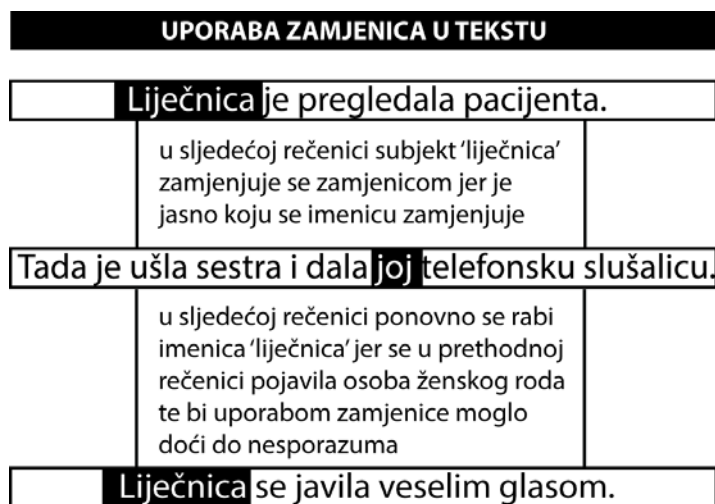
Slika 4. Ustroj jednostavne i složene rečenice

Složene rečenice sastoje se od barem dvije surečenice i mogu biti nezavisno ili zavisno složene. Nezavisno složene rečenice sastoje se od surečenica koje su povezane smislom, ali ne i strukturno te mogu stajati zasebno. U zavisno složenim rečenicama surečenica zamjenjuje određeni element rečeničnog ustrojstva glavne rečenice. Takve se surečenice ne mogu odvojiti i stajati samostalno jer su povezane ne samo smislom, već i strukturno (na primjer, Barić i sur, 2005).

Slika 5. Nezavisnosložena i zavisnosložena rečenica

Sintaksa diskursa ili teksta (pri tome se prema Silić i Pranjković (2005) tekst ne odnosi samo na pisani tekst već na bilo koju sintaktičnu cjelinu veću od rečenice kojom se prenosi određeno značenje) opisuje kako povezujemo rečenice u veće cjeline, koja se sredstva pri tome rabe i na koji način. Kako uopće dajemo do znanja sugovorniku da su rečenice koje izričemo dio istog diskursa. Na primjer, sintaksa teksta objašnjava kada ćemo u rečenici upotrijebiti imenicu, a kada ona može biti zamijenjena zamjenicom. Objašnjava kako možemo rabiti konektore (veznike na razini teksta) da bismo povezali rečenice u cjelinu.

Slika 6. Uporaba zamjenica kao veznog sredstva u tekstu

Da je u navedenom uporabe zamjenice u tekstu primjeru telefon donijela osoba muškog roda, u trećoj rečenici ponovno bi se mogla upotrijebiti zamjenica ili bi subjekt mogao bio implicitno izrečen (treće lice ženskog roda vidljivo je iz glagolskog oblika *javila se*). U

spomenute tri rečenice je, kao vezno sredstvo, osim zamjenice i ponavljanja imenice *liječnica* rabljen i konektor *tada* koji vremenskim odnosom povezuje prvu i drugu rečenicu.

Sintaksa u jezičnom usvajanju

Iz kratkog je pregleda vidljivo da je sintaksa široka jezikoslovna disciplina koja obuhvaća više aspekata jezika. Djeca sintaksu jezika usvajaju postupno. Prvi su dječji iskazi tek jednočlani, a u hrvatskom se jeziku dvočlani iskazi javljaju rano i od svojih prvih pojava oni se vode sintaktičkim pravilima hrvatskog jezika (Hržica i Ordulj, 2013). Složene sintaktičke strukture usvajaju se tek kasnije, mnoge i tijekom osnovnoškolskog obrazovanja. No, čak i kada proizvode određene sintaktičke strukture, djeca ponekad ne upotrebljavaju sve njihove obavezne elemente te mogu kršiti sintaktička pravila, naročito ako za slične situacije postoje dva pravila. Promotrimo dva primjera iskaza dvoje djece iz Hrvatskoga korpusa dječjeg jezika (Kovačević, 2002). Taj korpus sadrži iskaze djece koja usvajaju hrvatski jezik snimljene u njihovoj svakodnevnoj komunikaciji u obitelji (korpus je dostupan kao dio najveće svjetske baze dječjeg jezika CHILDES - <http://chilides.psy.cmu.edu>), a oznakom [*] označeni su dijelovi iskaza u koje možemo opisati kao pogrešne, a kako bi to trebalo izgledati te kakva je to vrsta pogreške opisano je u retku nakon toga (redak %err). Takve pogreške govore nam mnogo o načinu na koji djeca postupno usvajaju jezične strukture.

Primjer 1. Sintaktičke razvojne pogreške

Marina: i onda smo išli na placu [*].

%err: placu=plac \$SYN

Vjeran: gle deset kuna i četiri kuna [*].

%err: kuna=kune \$SYN

U primjeru Marina upotrebljava pogrešan padež nakon prijedloga *na*. To je rezultat činjenice da se uz prijedlog *na* rabe dva padeža, akuzativ i lokativ. Lokativom se označava mjesto (*Mi smo na placu.*), a akuzativom smjer/cilj (*Idemo na plac.*). Vjeran upotrebljava isti oblik (genitiv množine) i nakon broja deset i nakon broja četiri, iako u hrvatskome postoji dodatno pravilo prema kojem se uz brojeve 2, 3 i 4 rabi oblik koji je jednak genitivu jednine. Ovi primjeri otkrivaju da su djeca djelomično savladala sintaktička pravila (nakon prijedloga *na* slijedi lokativ; da bi se označilo više elemenata rabi se genitiv množine), ali ne i u potpunosti (nakon *na* ponekad može slijediti i akuzativ; nakon brojeva 2, 3 i 4 rabi se drugačiji oblik nego nakon drugih brojeva).

1.3.2. Morfologija

Morfologija opisuje na koji se način riječi i njihovi oblici sastavljaju od manjih cjelina koje imaju vlastito značenje. Riječ može biti sastavljena od jednog ili više jezičnih elemenata koji imaju svoje značenje i koji se nazivaju morfemi (Barić i sur., 2005). Na primjer, različitim

riječima možemo dodati predmetak *ne* i tako dobiti riječi koje znače suprotno od drugog dijela riječi (ne-sreća, ne-poznato, ne-običan, ne-odgodivo...). Kada bi netko rekao *Zid je nečvrst*, govornik hrvatskog jezika shvatio bi da je riječ o zidu koji nije čvrst, iako riječ *nečvrst* nije ovjerena u hrvatskom jeziku. Međutim, govornik hrvatskog jezika poznaje značenje dvaju morfema u toj riječi, morfema *ne-* i *-čvrst* te zato može shvatiti značenje te riječi. Slično, ako bismo pitali takvog govornika kako bi nazvao sobu u kojoj se razmišlja, odgovor bi vjerojatno bio *razmišljaonica*. Naime, morfem *-onica* u hrvatskom označava zatvoreni prostor u kojem se primarno odvija određena imenovana radnja (*učionica* – prostorija u kojoj se uči, *blagovaonica* – prostorija u kojoj se blaguje). Iako značenje određenog morfema ne mora biti lako objašnjivo za govornika, on poznaje značenje tog morfema i u stanju ga je primijeniti u proizvodnji novih riječi ili razumjeti riječ koja ga sadrži. Takvo se znanje naziva implicitno znanje ili jezično znanje, za razliku od eksplicitnog znanja ili znanja o jeziku. Eksplicitno znanje o jeziku omogućilo bi da pojedinac, kao što je opisano, može riječima opisati i oprimirati uporabu određenog morfema. No, eksplicitno znanje nije ni u kom slučaju nužno za služenje materinskim jezikom.

Postoje dvije vrste morfema i s njima povezana dva osnovna morfološka procesa (Barić i sur., 2005). Morfemi navedeni u primjerima (*ne-* i *-onica*) nazivaju se rječotvorni ili tvorbeni morfemi i dodaju se tijekom morfološkog procesa koji se naziva tvorba riječi. Novonastala riječ ima drugačije značenje od prethodne. Ako se morfem dodaje ispred riječi (*ne-*), naziva se predmetak (prefiks). Ako se dodaje nakon riječi (*-onica*) naziva se dometak (sufiks).

Pripadnici druge vrste morfema nazivaju se oblikotvorni ili flektivni morfemi. Kao što im i ime govori, oni ne tvore novu riječ već oblik riječi. Mnoge su riječi u hrvatskome promjenjive i imaju više oblika. Imenice, pridjevi i zamjenice imaju padeže u jednini i množini te rod, a glagoli imaju vrijeme, lice, broj i ponekad rod. Riječ *kuća* imaće više različitih oblika (*kuće*, *kuću*, *kućom*, *kući*, *kućama*). Oblik promjenjive riječi sastoji se od osnove te riječi i oblikotvornog morfema. Ako želimo izraziti da je neka imenica objekt radnje, ona u rečenici mora zauzeti određeni oblik (akuzativ) te će u ženskom rodu dobiti morfem *-u* (*Vidim kuć-u.*, *Kupujem knjig-u.*, *Gledam mam-u.*), a kod imenica koje znače živo u muškom rodu dobiti morfem *-a* (*Vidim slona.*, *Gledam prijatelja.*). Kao i u slučaju rječotvornih morfema, govornik hrvatskog jezika poznaje ova pravila i zna ih primijeniti. Svaki govornik hrvatskog jezika posjeduje implicitno jezično znanje koje mu to omogućuje. Može oblikovati prikladan oblik riječi s obzirom na njezine morfološke karakteristike i ulogu u rečenici bez da poznaje vrste riječi, nazive padeža i ostala podatke koji pripadaju u domenu eksplicitnog znanja o jeziku.

Morfologija je povezana s jezičnom sastavnicom sintaksom jer da bismo prikladno povezali riječi u veće cjeline moramo primijeniti morfološki prikladan oblik te riječi. Zbog bliske povezanosti ovih dviju jezičnih sastavnica ponekad se u takvim slučajevima govori o jezikoslovnoj disciplini morfosintaksi.

Morfologija u jezičnom usvajanju

Tvorbena pravila složena su, kao i usvajanje značenja morfema. Ta pravila dijete usvaja postupno, a to nam dokazuju pogreške koje djeca čine pri tvorbi riječi. U pogreškama se može u potpunosti izostaviti morfem ili rabiti drugi, u pravilu takav koji se češće pojavljuje ili ima šire značenje.

Primjer2. Razvojne pogreške u tvorbenoj morfologiji

Antonija: a ja ću ti podavati [*] .

%err: podavati=dodavati

Antonija: ja ću to skakati [*] .

%err: skakati = preskakati

U primjerima preuzetima iz Hrvatskog korpusa dječjeg jezika (Kovačević, 2002), Antonija kaže *podavati* umjesto *dodavati* jer je umjesto rjeđeg predmetka užeg značenja rabila puno češći predmetak *po-*. U drugom primjeru kaže *skakati* umjesto *preskakati* jer još ne zna da u situaciji u kojoj želi opisati da će skakati preko nečega (dakle, postoji objekt) mora upotrijebiti glagol s predmetkom *pre-*.

I oblikotvorna su pravila složena, posebice u hrvatskom koji se smatra morfološki bogatim jezikom (Xanthos i sur., 2011). Dijete ih usvaja postupno, a iz zabilježenih dječjih pogrešaka možemo mnogo naučiti. U pogreškama se često rabe morfemi koji su češći ili se ne provode dodatna morfonološka pravila.

Primjer 3. Razvojne pogreške u oblikotvornoj morfologiji

Enid: Onda je on išao s pužom [*].

%err: pužom = pužem

Mama: hoćeš ?

Marina: hoćem [*] .

%err: hoćem = hoću

Pri pripovijedanju priče prema slikovnom predlošku (Hržica i Lice, 2013), Enid kaže *pužom* umjesto *pužem*. Iako je upotrijebio prikladan padež, nije primijenio dodatno pravilo koje kaže da nakon nepčanih glasova u a-deklinaciji imenica kojom se dekliniraju imenice muškog i srednjeg roda dolazi do prijelasa i instrumentalni nastavak glasi *-em*. U drugom primjeru Marina (Hrvatski korpus dječjeg jezika – Kovačević, 2002) na mamino pitanje odgovara *hoćem* umjesto *hoću*. U hrvatskome većina glagola tvori prvo lice prezenta nastavkom *-m*. Samo dva glagola, *moći* i *htjeti* tvore prvo lice promjenom tematskog vokala u *-u*. Marina je upotrijebila češći način tvorbe prvog lica prezenta glagola jer još nije usvojila da dva glagola u hrvatskome prvo lice tvore na drugačiji način.

1.3.3. Fonologija

Fonologija se bavi jezičnim jedinicama koje su još manje od morfema i nazivaju se fonemi. Što je to fonem? Pokušajte izgovoriti *p*. Sada zamislite da tu istu riječ izgovarate šapatom, da je izgovara četverogodišnje dijete, da je izgovara netko znatno dubljeg glasa od vašeg, da je izgovara netko tko pri tome rukom blokira zračnu struju... Iako je jasno da taj *p* u svakom od ovih slučajeva zvuči drugačije, mi uvijek možemo prepoznati da je riječ o fonemu *p*. Na sličan način naš mozak može u govornom nizu prepoznati slične zvukove koje će kategorizirati kao jedan fonem, na primjer fonem *m*. Iako svaki govornik na različit način izgovara *m*, iako *m* zvuči različito kad se izgovara na početku riječi, a različito na kraju, iako se izgovara različito s obzirom na to koji mu fonemi prethode ili dolaze nakon njega (primjerice, pokušajte izgovoriti riječi *mama*, *bomba* i *tramvaj*), kategorizacija je automatska i nesvjesna te izrazito brza i precizna. U svakom jeziku postoji ograničen broj fonema. U hrvatskome ih ima 30. Sposobnost da niz različitih zvukova svrstamo pod određeni fonem temelj je mogućnosti razumijevanja nekog jezika. Bez sposobnosti kategorizacije fonema čuli bismo samo svaki puta različite nizove zvukova (više o kategorizaciji u Jelaska, 2004). Kao vrsta pojednostavljene definicije fonema često se navode riječi koje se pripisuju Baudouinu de Courtenayu (smatra se utemeljiteljem pojma fonema), a to je da je fonem ono što govornik misli da izgovara, a slušatelj misli da čuje.

Fonologija kao jezikoslovna disciplina bavi se obilježjima fonema te načinom njihove raspodjele. Naime, određen zvuk mora imati neke akustičke karakteristike da bismo ga mogli svrstati pod određeni fonem. Fonologija opisuje sustave takvih obilježja koja se nazivaju razlikovna obilježja. Tablice razlikovnih obilježja organizirane su tako da je vidljivo da se svaki fonem od svakog drugog fonema u određenom jeziku razlikuje barem jednim razlikovnim obilježjem. Takva obilježja govorniku određenog jezika omogućuju da ono što čuje svrsta u foneme i na taj način taj niz glasova prepozna kao riječ ili veću jezičnu cjelinu (Jelaska 2004). Omogućuje mu i da svakom prepoznatom fonemu pridruži grafički simbol (grafem, slovo) i na taj način tu jezičnu cjelinu zapiše. Dakle, prepoznavanje fonema u govornom nizu preduvjet je razumijevanja jezika. Tek nakon što govornik nauči razlikovati foneme u govornom nizu može ih spojiti s grafemima (slovima) kako bi usvojio čitanje i pisanje.

Fonologija je povezana s jezičnom sastavnicom morfologijom jer spajanjem morfema u riječi ponekad dolazi i do promjene fonema. Pri tome je važno pratiti kada je riječ o fonološkoj promjeni (dva oblika istog morfema, na primjer dva oblika duge množine u hrvatskome: *slon-ov-i* i *miš-ev-i*), a kada o dva zasebna morfema koje osim sadržaja dijeli i značenje. Takve fonološke promjene koje su vezane uz morfološke proučava morfonologija.

1.3.4. Semantika

Semantika se bavi značenjem jezičnih elemenata. Ova se jezikoslovna disciplina ponekad naziva i leksikologija. Iako je značenje najjednostavnije povezati s riječima, značenje imaju i manji i veći jezični elementi, točnije, morfemi i frazemi. Semantika opisuje značenja te odnose među riječima i drugim jezičnim elementima određenog jezika.

Opis značenja riječi omogućuje nam da uočavamo ključna obilježja koje ih razlikuju jedne od drugih. Takva se obilježja mogu opisati binarno. Na primjer, riječi *dječak*, *muškarac*, *djevojčica* i *žena* mogu se opisati kao u tablici 1. pri čemu je vidljivo da svaka riječ ima svoj značenjski obrazac. Takva se usporedba može rabiti i za jezične elemente kod kojih nije tako jasno postoje li različiti značenjski obrasci.

Tablica 1. Značenjski obrasci pojedinih riječi

	dječak	muškarac	djevojčica	žena
živo	+	+	+	+
ljudsko	+	+	+	+
žensko	-	-	+	+
odraslo	-	+	-	+

Kao što je vidljivo iz tablice, opis značenja jezičnog elementa nemoguć je bez usporedbe značenja s drugim jezičnim elementima. Dok značenjska analiza u nekim slučajevima otkriva samo velike razlike (primjerice, riječi *učitelj* i *autobus* gotovo da i nemaju značenjske karakteristike koje ih spajaju, osim činjenice da i jedan i drugi potječu s planete Zemlje), u drugima otkriva posebne odnose među riječima. Neki su od tih odnosa sinonimija (dvije različite riječi označavaju isti koncept – na primjer *muzika* i *glazba*), homonimija (jedna riječ označava dva koncepta – na primjer *bor* kao vrsta zimzelenog stabla ili *bor* kao kemijski element), polisemija (jedna riječ ima više značenja koja su međusobno povezana – na primjer riječ *list* znači *list na drvetu* te su njemu po osobini (tankoća) slične *list papira* i *riba list*), antonimija (dvije su riječi suprotne po značenju – na primjer *crno* i *bijelo*) (Samardžija, 2003). Poseban značenjski odnos čine hiperonimija i hiponimija. Hiperonimi su riječi šireg značenja nadređeni hiponimima. Hiperonim *životinja* nadređen je hiponimima *slon*, *mačka*, *pas* i *jelen*. No, isti pojam koji je u jednom odnosu hiponim, u drugom može biti hiperonim. Tako je riječ *pas* hiperonim hiponimima *labrador*, *pudlica*, *lovački pas* i *malamut*.

Pojam kategorije, iako djelomično zasnovan na odnosu hipernimije i hiponimije, ključan je za novije pristupe semantici. Kategorija označava skup pojmova koji dijele određena obilježja te imaju nadređen pojam (hiperonim) kao ime kategorije. Tradicionalni pristupi semantici gledali su članove kategorije kao nositelje niza zajedničkih značenjskih obilježja. Primjerice, unutar kategorije *ptice* svi bi članovi trebali imati + pokraj karakteristika *životinja*, *krila*, *kljun* te u tu kategoriju spadaju *golub*, *kos*, *kokoš*, *pingvin*, *orao* i svi drugi koji dijele ta obilježja. Međutim, rad Elenaor Rosch (1973; 1975) donio je novosti u koncept kategorije. Rosch je tvrdila da granice kategorija nisu tako čvrste, već da postoji stupnjevitost u pripadnosti članova kategoriji. Preciznije, tvrdila je da su neki članovi bolji predstavnici kategorije (takvi se članovi nazivaju prototipnima) te da suprotno tome postoje rubni članovi koji dijele samo neke karakteristike s prototipnim članovima kategorije. Između prototipnih i rubnih članova smjestili su se drugi članovi s različitim stupnjem pototipnosti/rubnosti. Prototipnost unutar kategorije *namještaj* Rosch je utvrdila istraživanjem (1975) u kojem je 200 studenata

odredilo koje članove kategorije smatraju dobrim predstavnicima namještaja. Na prvom su mjestu bili *stolica* i *kauč*, a dva posljednja zauzeli su *svjetiljka* i *telefon*. Prototipnost i rubnost članova kategorije određuju pripadnici jezične zajednice te se one kulturološki razlikuju i zavise i o jeziku, pa čak i o dijalektu. Tako su u američkom engleskom prototipni članovi kategorije *ptice golub*, *crvendać* i *plavorepa šojka*. Kad bismo slično istraživanje proveli u hrvatskome, kao prototipne ptice vjerojatno bi bili izdvojeni *golub* i *vrabac*. U primorskim bi krajevima Hrvatske kao prototipna ili jedna od prototipnih ptica bio izabran *galeb*.

Semantika u jezičnom usvajanju

Semantički odnosi, kao i sav jezični sadržaj, usvajaju se postupno. Pri tome odnosi među jezičnim elementima imaju važnu ulogu. U hrvatskom kao morfološki izrazito bogatom jeziku djeca rano uče da dodavanjem određenog morfema nekoj riječi mogu prenijeti određeno značenje kao što je predmet radnje (ako se upotrijebi morfem kojim se označava akuzativ), mjesto radnje (ako se upotrijebi lokativ) ili sredstvo (ako se upotrijebi instrumental). U tom smislu, vrlo rano (Hržica i Ordulj, 2013) počinju identificirati značenjska svojstva morfema.

Značenjske osobine riječi ključne su za njihovo usvajanje. Djeca će u većini slučajeva i u najvećem broju jezika prvo usvojiti određen broj imenica jer je njihovo značenje konkretizirano i povezano s predmetima u bliskoj okolini. Glagoli, kao vrsta riječi kojom se imenuje radnja, konceptualno su složeniji te se javljaju kasnije (pregled: Dhillon, 2010; hrvatski: Kovačević i sur., 2007; Jelaska i Kovačević, 2001; Hržica, 2011; 2012). Istraživanja u različitim jezicima (pregled: Tribushinina i sur., 2013) pokazuju da su pridjevi kategorija riječi koja se usvaja kasnije jer je teže povezati riječ s konceptom osobine nego s konceptom predmeta (imenica) ili radnje (glagol). Pokazalo se i da je za usvajanje pridjeva izrazito važan kontrast, to jest poticajno je za dječje usvajanje da se u govoru roditelja pridjevi predstavljaju u antonimskim parovima ili zajedno s drugim pripadnicima semantičke kategorije (na primjer, boje) (Tribushinina i sur., 2013).

Prototipnost se u jezičnom usvajanju pokazala kao važan princip usvajanja članova kategorija. Djeca će prvo usvojiti prototipne članove kategorije, zatim će usvojiti naziv kategorije, a tek na kraju rubne članove. Pri tome se mogu javiti slučajevi uporabe prototipnog člana kategorije kao naziva čitave kategorije. To je tim lakše čim je manje središnjih (prototipnih) članova kategorije. Tijekom predstandardizacijskih ispitivanja testa za probir (poglavlje 8) bila su ispitana djeca iz pet hrvatskih gradova, Zagreba, Rijeke, Šibenika, Koprivnice i Našica. Pri ispitivanju proizvodnje riječi jedan od zadataka bio je ispravno imenovati sliku ptice. Ptica je bila nacrtana vrlo neutralno, tako da ne slični nijednoj poznatoj ptici. Iako su djeca iz ostalih gradova bez većih problema imenovala pticu, djeca iz Šibenika u velikom su broju umjesto naziva kategorije rabila naziv prototipnog člana kategorije, galeba.

1.3.5. Pragmatika

Jezičnu poruku može se izreći na više načina. Način na koji ćemo poruku organizirati ovisi o osobi, vremenu, mjestu i okolnostima prenošenja poruke. Načinima oblikovanja poruke s

obzirom na kontekst bavi se pragmatika (Yule i Widdowson, 1996.). Na primjer, ako govornik izrekne rečenicu *Ana je napokon dobila posao*. pretpostavlja se da osoba koja je slušatelj poznaje Anu i zna kakvu vrstu posla ona traži. Ako govornik razgovara s osobom koja ne posjeduje ta znanja, svoj će jezični izražaj modificirati u rečenicu *Moja dobra prijateljica Ana napokon je dobila posao prevoditeljice*. Poruka koja se prenosi od govornika do slušatelja ista je iako je rabljeni jezični materijal različit. Kad komuniciramo, neprestano nesvjesno procjenjujemo znanje sugovornika i tom znanju prilagođavamo svoj iskaz. Reći sugovorniku koji poznaje Anu njezinu poslovnu situaciju i obrazovanje *Moja dobra prijateljica Ana napokon je dobila posao prevoditeljice*. točno je i prikladno što se tiče izbora riječi (semantika), njihovog oblikovanja (morfologija) i njihovog slaganja u veće cjeline (sintaksa), ali nije prikladno što se tiče oblikovanja poruke. Reakcija sugovornika bila bi začuđenost zbog viška redundantnih informacija u poruci.

Osim o znanju slušatelja, oblikovanje poruke ovisi i socijalnom statusu primatelja poruke. Ako želimo da naš sugovornik zatvori prozor, možemo taj zahtjev oblikovati kao *Zatvori prozor!* ili *Biste li bili tako ljubazni da zatvorite prozor?* te na još barem nekoliko načina. Na prvi način obratit ćemo se bliskoj osobi, a na drugi način osobi od koje nas dijeli društvena distanca. Reći *Zatvori prozor!* osobi od koje nas dijeli socijalna distanca te *Biste li bili tako ljubazni da zatvorite prozor?* bliskoj osobi prikladno je jezično, ali ne i pragmatički. Način prenošenja poruke u oba bi takva slučaja bio neprikladan. U prvom slučaju način obraćanja kojim se krše društveni odnosi bio bi ne samo neprikladan, već i nepristojan.

Način prenošenja poruke ovisi i o namjerama govornika. Iako je u neutralnom kontekstu neprikladno starijem poznaniku reći *Zatvori prozor!*, ako je cilj naše poruke uvrijediti ga, takav je način kršenja pragmatičkih normi prikladan. Način prenošenja poruke ovisit će i tome je li govornik ljut, želi li biti duhovit ili ironičan, želi li nastaviti razgovor ili samo prenijeti poruku.

Slika 7. Prenošnje iste poruke (govornik želi da se zatvori prozor) na različite načine kako bi pragmatički odgovaralo različitim komunikacijskim situacijama

Uspješno prenošenje poruke ovisi i o tome dijele li govornik i slušatelj zajednički kontekst, od znanja i iskustava do zajedničkog vidnog polja. Iskaz će se drugačije strukturirati ako dvije osobe dijele vidno polje (*Ovo sam jučer kupila.*) ili razgovaraju telefonom (*Kupila sam crvenu haljinu.*). Mjesto prenošenja poruke također ima ulogu u njezinom oblikovanju. Istu poruku istoj osobi na različit će se način prenijeti u nekoj formalnoj situaciji i u neformalnom druženju.

Pragmatički prikladno izražavanje uključuje i odabir prikladnog jezičnog varijeteta. U javnim institucijama (škola, fakultet) prikladno se služiti standardnim jezikom dok bi takav izbor bio u potpunosti neprikladan u nekoj drugoj situaciji (primjerice, pri druženju s bliskim prijateljima). Slično se odnosi i na izbor jezičnog registra. Dok se u javnim institucijama služimo formalnim registrom, u komunikaciji s prijateljima znatno smo opušteniji i registar kojim se služimo sadrži manje formalnih fraza, izravniji je, rječnik se razlikuje od formalnog registra... Obrnut bi izbor registara bio pragmatički neprikladan.

Pragmatika u jezičnom usvajanju

Pravila pragmatike usvajaju se postupno te ovise o usvojenosti mnogih drugih znanja kao što su znanja o društvenim odnosima, mogućnost procjene znanja određene osobe ili znanje o prikladnim načinima ponašanja u određenim situacijama. Tijekom komunikacije sugovornici neprestano rabe takva znanja te na temelju njih oblikuju svoje iskaze kako bi oni bili prikladni s obzirom na kontekst te znanje i namjere sugovornika.

Kao i druga jezična pravila, i pravila pragmatike djeca usvajaju postupno. Uz usvajanje drugih, izvanjezičnih znanja ključnih za uspješnu komunikaciju, djeca usvajaju i načine na koje se prikladno oblikuje jezična poruka. Postoje mnoge situacije koje roditelji često prepričavaju dugi niz godina, a koje govore o tome kako je dijete neprikladno situaciji nešto izjavilo (primjerice, komentiralo nečiji fizički izgled, starost, ponašanje...). S obzirom na to da se radi o djetetu, sudionici komunikacijske situacije u pravilu takav događaj procjenjuju kao šaljiv. Da je riječ o odraslom govorniku, komentar bi vjerojatno bio procijenjen kao neprikladan i nepristojan. Isto tako, dijete koje govori hrvatski jezik i druge jezike u kojima takav način oslovljavanja postoji godinama uči kome se obraća zamjenicom *Vi* iz poštovanja, a kome zamjenicom *ti*.

1.4. Zaključak

Jezik je složen sustav koji se sastoji od različitih varijeteta od kojih svaki ima različite jezične razine. Osim toga, jezik je podložan stalnim promjenama jer ga čine njegovi govornici, a oni žive u svijetu koji se mijenja. Jezik je dovoljno moćan i prilagodljiv da obuhvati svaku promjenu i ostane najmoćnije ljudsko sredstvo komunikacije i spoznaje. Poznavanje jezika i načina na koji se on usvaja omogućuje nam da budemo podrška najmlađim govornicima u jednom od njihovih najvažnijih razvojnih procesa, a to je razvoj jezika.